

<https://doi.org/10.18778/0208-6050.13.09>

Bogusław Wachowicz

STOSUNEK ZIEMIANY DO CHŁOPÓW
W ŚWIETLE TABEL PRESTACYJNYCH 1846 r.

Zniesienie poddaństwa nie zlikwidowało wzajemnych zależności między dworem a wsią. Utrzymany został nadal system dominialny wyrażający się w obowiązkach pańszczyzny, danin, czynszów i najmów przymusowych. Zachowały się także resztki dawnych praw zwyczajowych zapewniających włościanom opiekę patrymonialną dziedzicą.

W niniejszym komunikacie podjęto próbę przedstawienia postaw ziemian wobec chłopów w kilkadziesiąt lat po ogłoszeniu słynnego stwierdzenia Konstytucji Księstwa Warszawskiego, iż „znosi się niewola, wszyscy obywatele są równi w obliczu prawa...” Podstawę źródłową dla realizacji tak sformułowanego celu stanowiły wpisy do tabel prestacyjnych z terenu gub. lubelskiej¹.

O tabelach pisano już wielokrotnie. Wiadomości o trybie ich sporządzania, kontroli i znaczeniu przedstawione zostały m. in. w pracach: N. Miljutina, W. Grabskiego, H. Grynwasera i S. Kieniewicza². Zawarte w tabelach informacje, których wartość jako cennego „źródła wiadomości o przemianach wsi Królestwa Polskiego w połowie XIX wie-

¹ W komunikacie wykorzystano komplet tabel z pow. lubelskiego i znaczną część zbioru tabel z powiatów: hrubieszowskiego, krasnostawskiego, łukowskiego, radzyńskiego i siedleckiego, znajdujących się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Lublinie, w zespole Rządu Gubernialnego Lubelskiego — Wydział Skarbowy (dalej WAPL, RGL skb.).

² *Issledowanija w Carstwie Polskom po wysoczajszemu powleleniju pod rukowodstwom sienatora statssiekrietarija N. Miljutina*, t. 1—3, Petersburg 1864; W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858—1861*, t. 1, Warszawa 1904; H. Grynwaser, *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku. Przywódcy i burzyciele włościan*, [w:] idem, *Pisma*, t. 2, Wrocław 1951; S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1953.

ku" podniósł Z. Stankiewicz³, stały się podstawą szeregu opracowań podejmujących jednak najczęściej problematykę uposażenia i powinności włościan wobec dworu⁴.

Ramy czasowe komunikatu nie pozwalają na uwzględnienie wszystkich danych zawartych w tabelach prestacyjnych. Dlatego też przedstawiony cel starano się osiągnąć przez analizę informacji zawartych w pierwszym dziale tabel, określonym mianem „uposażenie rolnika”, obejmującym obok ustaleń o nadziałach, załogach i serwitutach także wpisy odzwierciedlające stosunek właściciela do chłopów. Szczególnie przydatne okazały się w tym względzie zawartości rubryk 10, 11, 12, w których ziemianie odpowiadali na następujące pytania:

— „Czy [włościanin — przyp. B. W.] otrzymuje od dziedzica w przypadku klęski jaką ulgę lub zapomogę?”

— „Czy ma łatwość zarobkowania w miejscu lub bliskości i czy z niej korzysta?”

— „Jakie inne jeszcze źródła wpłynąć mogą na pomyślność włościanina?”

Odpowiedzi na te pytania oraz dane pozostałych rubryk działu pierwszego przebadano w tabelach 574 wsi. Uwzględniono również, wspólne dla wszystkich wsi ordynackich, wyjaśnienia do rubryk 6—12 pominiętych przy wypełnianiu tabel Ordynacji Zamojskiej⁵.

Wyodrębniona w toku badań zbiorowość właścicieli wsi, których tabele stały się przedmiotem analizy, liczy 240 posiadaczy i stanowi ponad 20% liczby wszystkich dziedziców dóbr ustalonej przez N. Milutina dla całej gub. lubelskiej na 1183 osoby⁶. Jest to zbiorowość zróżnicowana majątkowo. Jej struktura według liczby posiadanych wsi przedstawia się następująco: dominują „panowie” jednowioskowi (119), są również właściciele kollokacyjni (8) oraz znaczna grupa średnio zamożnego ziemiaństwa posiadającego od dwu do czterech wsi (88). Pozostali właściciele (25) to dziedzice dóbr pięcio- i więcej wioskowych.

³ Z. Stankiewicz, *Tabele prestacyjne jako źródło wiadomości o przemianach wsi Królestwa Polskiego w połowie XIX wieku*, „Przegląd Historyczny” 1960, t. 43, z. 2, s. 311—331.

⁴ Por. m. in. J. Leskiewiczowa, *Dobra osieckie w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej XVI—XIX w.*, Wrocław 1957; F. Bortkiewicz, *Nadziały i powinności chłopów pańszczyźnianych w dobrach prywatnych Królestwa Polskiego 1846—1861*, Warszawa 1958; C. Ohryzko-Włodarska, *Przemiany na wsi Królestwa Polskiego w latach 1846—1870*, Warszawa 1972; Z. Małecki, *Wieś powiatu miechowskiego w dobie przeduwłaszczeniowej 1815—1864*, Kielce 1978.

⁵ WAPL, Archiwum Ordynacji Zamojskiej (dalej AOZ), sygn. 8886.

⁶ *Issledowanija...*, t. 3, cz. 1, zał. 4. (dane dla 1859 r.).

Nieco inaczej układa się obraz badanej zbiorowości przy uwzględnieniu kryterium organizacji produkcji. Przygniatająca większość — 211 ziemian — to posiadacze majątków pańszczyźnianych i pańszczyźniano-czynszowych, w których czynsz występuje w formie symbolicznej. Właściciele dóbr oczynszowanych, do których zaliczono również Ordynację Zamojską, jest 11 zaledwie⁷. Niewiele liczniejsza — bo tylko 18-osobowa — jest grupa posiadaczy majątków o strukturze mieszanej, w której obok gospodarstw pańszczyźnianych występują gospodarstwa czynszowe.

Abstrahując od rygorystycznej ścisłości już przedstawionych proporcji między poszczególnymi kategoriami dóbr i ich właścicielami wydaje się, że poddana badaniom zbiorowość jest typowa dla Lubelszczyzny a uzyskane wyniki mieć będą walor reprezentatywności.

Przechodząc do analizy interesujących nas wpisów do tabel prestacyjnych należałoby wziąć pod uwagę, że dokonywano ich w specyficznych warunkach. Echa wydarzeń galicyjskich, narastające wrzenie wśród chłopstwa w Królestwie, a przede wszystkim postanowienia ukaz z dnia 7 VI 1846 r. kształtowały nową sytuację społeczno-prawną w stosunkach między dworem a wsią. Jej istotnym elementem było zdaniem A. Zamojskiego to, iż „ukaz [...] utworzył klasę włościan w prawie naszym nie znaną, nieokreśloną, klasę malkontentów, bo wystawioną niby pod samowolność tyranów, dla których potrzeba aż szczególnej opieki rządu ...”⁸.

Niepewność co do ducha tej szczególnej opieki rządowej w zapowiedzianych przez cara dalszych rozwiązaniach prawnych mających na celu „urządzenie włościan” oraz dążenie do najkorzystniejszego zabezpieczenia posiadanej własności skłoniło wielu posiadaczy do świadomych zafalszowań, czy wręcz ekwilibrystycznych operacji przy redagowaniu wpisów do poszczególnych rubryk tabeli. Występują one głównie przy danych o uposażeniu i służebnościach.

Odnaleźć je można także we wpisach do rubryki 10. Dotyczy to zwłaszcza danych, które uznano za pozytywną odpowiedź na pytanie o udzielanie ulg i zapomóg. Sformułowań jednoznacznych jest tutaj bardzo mało. Dominują nieprecyzyjne w rodzaju: „o ile to jest w możliwości...”, „zależy od woli dziedzica”, czy „częstokroć z przychylności...”. Element dobrowolności udzielanej pomocy podkreślony został niemal-

⁷ Zaliczenie Ordynacji Zamojskiej do dóbr całkowicie oczynszowanych dokonane zostało na podstawie danych zawartych w tabelach prestacyjnych; w rubryce 13 tabeli dotyczącej pańszczyzny wpisywano zawsze, iż włościanie nie odrabiają pańszczyzny, lecz uiszczają „opłatę pieniężną pod nazwiskiem czynszu”. Por. R. Bender, *Reforma czynszowa w Ordynacji Zamojskiej 1833—1864*, Lublin 1969, s. 143.

⁸ Cyt. za *ibidem*, s. 142.

że we wszystkich wypowiedziach. Reprezentatywna jest w tej mierze wypowiedź dziedzica Rokitna: „Na to nie ma żadnej umowy, a co się im daje z własnej woli w celu polepszenia losu tak pod względem mienia, jak i zdrowia nie należy mi tu wpisywać...”⁹.

Odpowiedzi negatywne uzasadniano bardzo rzadko. Szerszą informację na ten temat znajdujemy w tzw. uwagach ogólnych do tabel Ordynacji Zamojskiej. Stwierdzono tam, że „wymierzanie ulgi lub dawanie zapomogi [...] byłoby w dobrach tak rozległych dla właściciela zawsze uciążliwe, a niekiedy niepodobne...”, dodając, że formą rekompensującą brak pomocy w wypadku klęski jest umiarkowany od dawna wymiar powinności włościńskich¹⁰.

Tabela 1

Odpowiedzi właścicieli na pytanie — „Czy otrzymuje [chłop — przyp. B. W.] od dziedzica w przypadku klęski jaką ulgę lub zapomogę?”

Kategoria dóbr	Odpowiedzi pozytywne		Odpowiedzi negatywne		Ogółem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Pańszczyźniane	181	87,44	26	12,56	207	100
Czynszowe	3	27,28	8	72,72	11	100
Mieszane	9	50,00	9	50,00	18	100

Z r ó d ł o: Obliczenia własne na podstawie tabel prestacyjnych.

Jak wynika z danych tab. 1, pomoc w przypadku klęski zanika w dobrach czynszowanych i rozkłada się mniej więcej równomiernie w posiadłościach o strukturze mieszanej. Występuje ona najczęściej w dobrach pańszczyźnianych, co mogłoby być świadectwem utrzymywania się w tej kategorii własności praw zwyczajowych zapewniających chłopom opiekę patrymonialną dworu. Nieliczne przykłady tak pojmowanych obowiązków ziemian wobec włościń występują we wpisach objętych badaniami¹¹. Wyniki analizy informacji zawartych w rubrykach 8 i 9, w których właściciele wyjaśniali, czy dwór daje drzewo na budynki i opał oraz czy zezwala na wypas w lasach i gruntach folwarcznych, wskazuje jednak na sytuację zgoła odmienną. Bowiem w tej samej kategorii dóbr pańszczyźnianych drzewo na opał udzielało włościńom bezpłatnie zaledwie 43,83% właścicieli, a na bezpłatny wypas zezwalało tylko 41,35%.

⁹ WAPL, RGL skb. 224, Tabela prestacyjna wsi Rokitno.

¹⁰ WAPL, AOZ, syg. 8886, L. 209.

¹¹ WAPL, RGL skb. 233, tab. prest. wsi Chotyń; skb. 222, tab. prest. wsi Markuszów; skb. 225, tab. prest. wsi Popkowie.

Formy udzielanej pomocy były różne. Przeważały zapomogi w zbożu i inwentarzu traktowane jako pożyczka z obowiązkiem zwrotu w naturze lub przez odrobek. Niektórzy właściciele skarżyli się przy okazji, że w wyniku udzielonej pomocy narosły znaczne długi, gdyż „włóścianie tylko brać, a nie dawać zwykli”¹². Pomoc bezzwrotna występowała jak się wydaje bardzo rzadko. Informację o jej udzielaniu odnotowano tylko jedną¹³.

Opisowy a jednocześnie tak bardzo enigmatyczny charakter wpisów w tej rubryce nie pozwala na poznanie wszystkich form, rozmiarów i efektów udzielanej pomocy. Dlatego też ustalone w wyniku analizy stwierdzenie, że 81% objętych badaniami właściciele ziemskich kierując się — jak to najczęściej określano — „obowiązkiem ludzkości” pomocy tej udzielało nie może być traktowane jako w pełni wiarygodne odzwierciedlenie stopnia występowania opieki dominialnej na terenie Lubelszczyzny.

Występująca w następnej rubryce problematyka zarobkowania włościan była przedmiotem o wiele bardziej żywego zainteresowania właścicieli ziemskich. Zamieszczone tam wpisy, oprócz odpowiedzi na pytanie — „Czy włościanin ma łatwość zarobkowania w miejscu lub bliskości i czy z niej korzysta?”, zawierały często komentarze oceniające stosunek chłopów do pracy oraz zasadność ich zajęć pozarolniczych. W komentarzach tych uwidocznili się głęboki konserwatyzm znacznej części ziemian, którzy tak jak dziedzic Polanówki Karol Łabęcki postulowali nawet „utrudnienie włościanom odchodzenia z gruntów dla spodziewanego zarobku na Wiśle...”¹⁴ lub też jak Feliks Dołęcki, który pisał, że „dozwala swoim włościanom zarobkować po odbyciu należnej dworowi powinności nie tylko w miejscu, ale i postronnie...”¹⁵, prezentowali postawy typowe dla czasów przed zniesieniem poddaństwa.

Analiza ilościowa danych zawartych w tej rubryce (tab. 2) wykazuje rzecz charakterystyczną: niemalże wszyscy właściciele — ponad 95% — wykazali możliwość podjęcia przez chłopów prac dodatkowych. Informacje o stosunkowo dużym niewykorzystywaniu tych możliwości wystąpiły tylko w kategorii dóbr pańszczyźnianych i dotyczyły prac u dziedzica.

Odczuwający coraz silniej brak rąk do pracy — mimo utrzymującej się pańszczyzny i najmów przymusowych — właściciele ziemscy byli zainteresowani w jak najszerszym wykorzystaniu chłopów do od-

¹² WAPL, RGL skb. 209, tab. prest. wsi Olchowice.

¹³ WAPL, RGL skb. 222, tab. prest. wsi Moszna.

¹⁴ WAPL, RGL skb. 222, tab. prest. wsi Polanówka.

¹⁵ WAPL, RGL skb. 255, tab. prest. wsi Słupie.

Tabela 2

Odpowiedzi właścicieli na pytanie — „Czy [chłop — przyp. B. W] ma łatwość zarobkowania w miejscu lub bliskości i czy z niej korzysta?”

Kategoria dóbr	Ma możliwość zarobku i korzysta		Ma możliwość zarobku i nie korzysta		Nie ma możliwości zarobku	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
	Pańszczyźniane	177	86,34	18	8,78	10
Czynszowe	11	100,00	—	—	—	—
Mieszane	17	94,44	—	—	1	6,67

Zródło: Jak w tab. 1.

płatnych robót na rzecz dworu. Starania te napotykały jednak na opór wsi. Chłopi przedkładali ponad te zajęcia, niekiedy znacznie uciążliwsze, zatrudnienia w lesie, przy budowie dróg, czy splawie Wisłą lub Wieprzem. Informacje o niechętnym — tłumaczonym jedynie lenistwem — podejmowaniu przez włościan prac u właściciela spotykamy niemalże we wszystkich wpisach podających dwór jako źródło zarobkowania¹⁶. Krytykowano również zajęcia pozarolnicze podnosząc argument, że są dla chłopów złudną korzyścią, gdyż „przez to wiele zaniedbują gospodarstwo rolne”¹⁷.

O wiele szersze możliwości poznania stosunku ziemian do chłopów zawierają wpisy do rubryki 12. Odpowiedzi na postawione tu pytanie — „Jakie inne jeszcze źródła wpłynąć mogą na pomyślność włościanina?” — odzwierciedlają poglądy właścicieli ziemskich na sprawę chłopską ukształtowane nie tyle pod presją wydarzeń roku 1846, co w wyniku wcześniejszych przemyśleń i ustaleń. Formy tych wypowiedzi są różnorodne. Od braku wpisu poprzez krótką, zdawkową informację „żadne” do rozwiniętych programów przenoszonych niekiedy z powodu braku miejsca do rubryki „uwagi ogólne i szczególne”. Wachlarz proponowanych środków jest również szeroki. Próbę ich ilościowego uporządkowania, przy uwzględnieniu tylko jednego, najważniejszego według ziemianina rozwiązania, przedstawia tab. 3.

Klasyfikacja powyższa nie oddaje jednak niuansów przedstawionych propozycji. W grupie najczęściej powtarzających się postulatów zwiększenia pracowitości i ograniczenia pijaństwa chłopów pojawiają się liczne negatywne oceny zniesienia poddaństwa jako źródła próżniactwa i włóczęgostwa. Często są także dezyderaty „przymusu do

¹⁶ WAPL, RGL skb. 223, tab. prest. wsi Jagodne i Osmolice.

¹⁷ WAPL, RGL skb. 209, tab. prest. wsi Ruda.

Tabela 3

Środki poprawy sytuacji chłopów proponowane przez ziemian
według wpisów do rubryki 12

Proponowane środki	Właściciele dóbr						Ogółem
	pańszczyźnianych		czynszowych		mieszanych		
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	
Brak wpisu	31	14,7	1	9,09	3	16,67	35
Żadne	30	14,22	1	9,09	2	11,11	33
Pracowitość	34	16,12	3	27,28	5	28,78	42
Trzeźwość	27	12,78	—	—	3	16,67	30
Praca dodatkowa	15	7,10	—	—	—	—	15
Praca we dworze	10	4,74	—	—	—	—	10
Postęp gospodarczy	14	6,63	3	27,28	3	16,67	20
Oświata	12	5,69	—	—	—	—	12
Pomoc państwa	10	4,74	1	9,09	1	5,55	12
Pomoc dworu	9	4,27	—	—	1	5,55	10
Korzystna sprzedaż produktów rolnych	8	3,79	2	18,17	—	—	10
Oczynszowanie	4	1,90	—	—	—	—	4
Inne	7	3,32	—	—	—	—	7
Razem	211	100,00	11	100,00	18	100,00	240

Z r ó d ł o: Jak w tab. 1.

pracy i ciągłego nadzoru" jako jedynych sposobów poprawienia bytu włościan¹⁸. Jak zauważył już Z. Stankiewicz, ziemianie byli zgodni w życzeniu, by chłopci oddawali się więcej pracy w rolnictwie, porzucając pijaństwo po karczmach i trwonienie produktów¹⁹. Podobny duch sformułowań znaleźć można nawet wśród postulatów oświatowych. Przykładem może być koncepcja wysunięta przez właściciela Opoki Dużej, który podnosząc potrzebę utworzenia szkół elementarnych ograniczył ich program do nauczania czytania „drukowanego — dla chwały Boga" i rachunków w zakresie czterech prostych działań, „ażebym włościanin nie dał się oszukać »Żydkowi« tak często"²⁰.

Z wpisów tych wyłania się przeświadczenie dominującej grupy ziemian zgodnie z tezą J. Gołuchowskiego, iż „nie systemat pańszczyzny jako taki stoi na przeszkodzie powiększeniu się zamożności naszych chłopów, tylko nierząd, rozupsta i lenistwo w pierwszej linii..."²¹.

¹⁸ WAPL, RGL skb. 217, tab. prest. wsi Wzgórze.

¹⁹ Stankiewicz, *op. cit.*, s. 321.

²⁰ WAPL, RGL skb. 255, tab. prest. wsi Opoka Duża.

²¹ J. Gołuchowski, *Rozbiór kwestii włościańskiej w Polsce i w Rosji w r. 1850*, Poznań 1851, s. 179.

Skrajnie wsteczne i tak szczere wynurzenia nie mogą jednak przesłonić głosów podnoszących potrzebę częściowych reform. Zawarty w nich został program poprawy poziomu kultury rolnej gospodarstw chłopskich, większego utowarowienia ich produkcji, a w konsekwencji powolnego przechodzenia od ustroju pańszczyźnianego do gospodarki wolnonajemnej. Głosy te nie są zbyt liczne i nie one kształtują obraz stosunku ziemian do chłopów.

Kilkudziesięcioletni okres, jaki minął od zniesienia poddaństwa do 1846 r., nie wpłynął, jak się wydaje, w sposób zasadniczy na zmianę stosunku ziemian do chłopów. Właściciele ziemscy uwolnieni w znacznej części od obowiązków pomocy dominialnej w swoich koncepcjach poprawy bytu włościan prezentowali nadal taki program, który brał pod uwagę głównie interes dworu.

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
w Lublinie

Bogusław Wachowicz

LE RAPPORT DES PROPRIÉTAIRES FONCIERS ENVERS LES PAYSANS
À LA LUMIÈRE DES TABLES DE PRESTATIONS DE 1864

En s'appuyant sur les tables de prestation de 574 villages de la région de Lublin (et aussi de ceux qui faisaient partie du majorat de Zamość) l'auteur essaie de présenter l'attitude des propriétaires envers le problème du travail des paysans pour gagner la vie dans la métairie locale ou hors des biens, les possibilités d'améliorer la situation de la campagne et aussi la question des facilités et des subventions en cas des accidents et des cataclysmes. L'analyse numérique des enregistrements permet de constater que les propriétaires fonciers de la région examinée tâchaient de maintenir les formes diverses de la dépendance domaniale, nécessaires dans les conditions de la corvée existant toujours comme forme de rente féodale. Peu nombreux seulement se déclaraient pour le programme des réformes partielles, ayant pour but la modernisation de la production des métairies, le relèvement du niveau de la culture agricole et l'intensification de la production des marchandises dans les exploitations agricoles paysannes. Cela devait mener du régime de corvée au régime de l'économie du libre louage de services.